

УДК 347.426.6 [477]

Особливості відшкодування моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях

О. С. Онищенко,

провідний спеціаліст відділу прийому громадян
та попереднього розгляду їх звернень
Апеляційного суду м. Києва,
здобувач кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

Розглянуто інститут відшкодування моральної шкоди не лише як спосіб захисту цивільних прав та інтересів особи, а й як міра цивільної, в тому числі деліктної, відповідальності. Визначено особливості компенсації моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях. Сформульовано окремі висновки, які можуть бути використані для удосконалення практики застосування законодавства, що регулює цивільно-правові відносини з відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях.

Ключові слова: деліктні зобов'язання, моральна шкода, компенсація моральної шкоди.

Онищенко А. С. Особенности возмещения морального вреда в деликтных обязательствах

Рассмотрен институт возмещения морального вреда не только как способ защиты гражданских прав и интересов, но и как мера гражданской, в том числе деликтной, ответственности. Определены особенности компенсации морального вреда в деликтных обязательствах. Сформулированы отдельные выводы, которые могут быть использованы для усовершенствования практики применения действующего законодательства, регулирующего гражданско-правовые отношения по возмещению морального вреда в деликтных обязательствах.

Ключевые слова: деликтные обязательства, моральный вред, компенсация морального вреда

Onishchenko O. S. Features non-pecuniary damages is tort liabilities

The article is devoted illumination of questions about features of indemnification for moral damage in tort obligations. It is obligations which appear as result of damage called tort obligations are one of the most complex and important institutes of civil rights. Scientists note that complexity of these obligations due to the fact that on the one hand they include a significant number of issues which decision characterized of essential features in comparing with that they are salved in contractual obligations area. On the other hand there concentrated the most difficult problems not only civil but other legal disciplines branches.

Доктриною цивільного права доведено, що деліктна відповідальність є одним із видів цивільно-правової відповідальності. Підставою її застосування є делікт (правопорушення), і виявляється вона в обов'язку заподіювача

© Онищенко О. С. – провідний спеціаліст відділу прийому громадян та попереднього розгляду їх звернень Апеляційного суду м. Києва, здобувач кафедри цивільного права і процесу Національної академії внутрішніх справ

шкоди (особи, відповідальної за його поведінку) відшкодувати потерпілому завдану майнову, моральну (немайнову) шкоду. Відповідно з цим, деліктну відповідальність визначають як обов'язок заподіювача шкоди відповідати за наслідок вчиненого делікту, що виражається у компенсації за рахунок свого майна шкоди, завданої потерпілому.

Таке розуміння цивільної, в тому числі деліктної, відповідальності дає можливість провести чітку межу, по-перше, між зобов'язаннями, що виникають внаслідок завдання шкоди, як міри відповідальності, і зобов'язаннями із відшкодування шкоди, які не можуть розглядатися як міра відповідальності (наприклад, зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої рятуванням майна фізичної чи юридичної особи); по-друге, між відповідальністю та іншими цивільно-правовими заходами примусу (санкціями в широкому сенсі), які застосовуються при порушенні цивільних суб'єктивних прав, проте не є мірами відповідальності (повернення майна за віндикаційним позовом чи майна, набутого чи збереженого без достатньої правової підстави).

Обов'язок відшкодувати шкоду, як міра цивільно-правової відповідальності, покладається на заподіювача шкоди або особу, зобов'язану здійснити таке відшкодування за вказівкою закону, з метою поновлення майнового стану потерпілого до того стану, в якому воно знаходилося до правопорушення.

Таким чином, у сфері цивільних правовідносин відповідальність завжди виражається в майнових позбавленнях правопорушника (чому власне вона і називається майною, чи матеріальною). Тому цивільно-правова відповідальність визначається як негативні (несприятливі) наслідки за вчинення правопорушення, які виражаються в позбавленні правопорушника майнових прав (благ) на користь потерпілого. В цьому визначенні відповідальності її соціальний зміст, що характеризується негативним ставленням держави і суспільства до вчиненого правопорушення, виражається в понятті «обов'язок нести негативні наслідки (покарання) за правопорушення», а її міра – в позбавленні майнового характеру, які застосовуються до правопорушення. За чинним законодавством, шкода, яка підлягає відшкодуванню, незалежно від характеру порушених прав та інтересів, завжди повинна мати майновий зміст. Відтак можна стверджувати, що відшкодування моральної шкоди завжди виступає мірою відповідальності, оскільки тягне за собою негативні, насамперед майнові, наслідки для правопорушника. Інакше кажучи, відшкодування моральної шкоди слід вважати не тільки способом захисту цивільних прав та інтересів, а й мірою цивільно-правової відповідальності.

Зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди, які отримали назву деліктних зобов'язань, є одним із найбільш складних і важливих інститутів цивільного права. Складність цих зобов'язань, зазначають науковці, обумовлена тим, що вони, з одного боку, охоплюють значне коло питань, вирішення яких характеризується суттєвими особливостями порівняно з тим, як вони вирішуються у сфері договірних зобов'язань. З іншого боку, в них концентруються найбільш складні проблеми не тільки цивілістичної, а й інших галузевих юридичних дисциплін¹. У свою чергу, деліктні зобов'язання

¹ Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. – С. 3.

належать до числа тих правових інститутів, в яких складні теоретичні проблеми мають безпосередній зв'язок з практикою – від їх вирішення залежить охорона прав та інтересів фізичних чи юридичних осіб. Саме останнім, на нашу думку, і визначається важливість і практична значимість деліктних зобов'язань.

Вчинення правопорушення (делікту) призводить до порушення як майнових, так і особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб, і тягне за собою накладення на порушника санкцій відповідальності у вигляді відшкодування завданих збитків та (чи) відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Сьогодні питання моральної (немайнової) шкоди, підкреслюють науковці, розглядаються у різних галузях права, зокрема у конституційному, цивільному, сімейному, трудовому та кримінальному праві України. На підставі цього у теорії права обґрунтовано думку про те, що правовий інститут відшкодування моральної шкоди є комплексним, оскільки стосується захисту усіх природних прав людини². Саме такий підхід, на думку В. П. Палиюка, дозволяє узагальнити накопичений досвід галузевої практики застосування юридичних норм про право на відшкодування моральної шкоди та звернути увагу на його позитивні або негативні аспекти з метою їх, відповідно, розвитку або усунення³.

Загальновідомо, що соціальне значення норм права полягає якраз у тому, щоб забезпечити задоволення матеріальних та інших потреб учасників цивільно-правових відносин. Ми вважаємо, що вирішення цього завдання можливе лише за умови, коли при завданні шкоди потерпілому будуть відшкодовані не тільки майнові втрати, а й відповідним чином компенсовані його уражені духовні втрати.

Саме виходячи із зазначеного, необхідно погодитися із тими науковцями, які стверджували, що «не можна не рахуватися з тим, що в деяких випадках «духовні втрати» для потерпілого означають набагато більше, ніж матеріальні, й залишати їх незадоволеними було б невинуватеною несправедливістю. І тут йдеться не про грошову компенсацію моральної шкоди, як вважала М. Я. Шімінова⁴. Йдеться про способи та форми ліквідації немайнових наслідків правопорушення, усунення, залагодження моральної шкоди.

Якщо під моральною шкодою, вказують В. Т. Смирнов та А. О. Собчак, розуміти ураження духовних інтересів як об'єктивних соціальних потреб особи (а не взагалі будь-яке переживання, «сльози і образу» або фізичне страждання), то залагодження (компенсація) такої шкоди повинно зводитися до створення, забезпечення умов для задоволення відповідних потреб цієї особи⁵.

Ст. 23 ЦК України, не закріплюючи поняття моральної шкоди, визначає, що моральна шкода полягає: у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням

² Рабінович П. М. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти) / П. М. Рабінович, О. В. Гришук // Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина ННІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. – 2006. – Вип. 9. – С. 4.

³ Палиюк В. П. Основные положения законодательства Украины о возмещении морального (неимущественного) вреда / В. П. Палиюк // Конунгузори (Законодательство, Таджикистан). – 2011. – № 1. – С. 121-129.

⁴ Шімінова М. Я. Имущественная ответственность за моральный вред / С. Я. Шиминова // Советское государство и право. – 1970. – № 1. – С. 118.

⁵ Смирнов В. Т., Собчак А. А. Цит. работа. – С. 60.

здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи⁶. Не можна не погодитись із В. П. Паліюком, який наголошує на правильності такої позиції законодавця, який, не даючи визначення поняття моральної шкоди, перераховує лише способи її прояву. Так, на його думку, моральна (немайнова) шкода для фізичної особи є категорією психологічного плану, невід'ємно пов'язаною із самою особою, її відчуттями, емоційно-розумовою діяльністю, відображає внутрішній світ людини й характеризується, зокрема, наявністю психотравмуючих факторів, позбавленням відчуття життєвої захищеності, зміною життєвого укладу, відчуттям приниження, пригнічення, невірноваженості, імпульсивності, зневаги, образи тощо⁷. Така точка зору науковця збігається із позицією С.Є. Сиротенко, згідно з якою під моральною шкодою фізичної особи слід розуміти наявність такого негативного емоційного сприйняття особою вчинених стосовно неї протиправних дій (бездіяльності), що досягло певного психологічного стану – фізичних (відчуття фізичного болю) чи душевних (відчуття неспокою, хвилювання, образи, дискомфорту тощо) страждань⁸. Як бачимо, зміст моральної (немайнової) шкоди виражається переважно через поняття «страждання». В цьому аспекті не зайвим буде згадати світову практику, де виділяють: елементарні страждання, що визначається як психоневральний процес і є свідомою суб'єктивною неприємністю, яка може мати місце у будь-якому негативному емоційному випадку; фізичні страждання, які доволі часто синонімізуються із поняттям болю та означають неприємний сенсорний та емоційний випадок, пов'язаний із фактичним чи потенційним пошкодженням тканини, або описаний в термінах такого пошкодження; ментальні страждання, які розуміються як неприємні ментальні та емоційні випадки, що пов'язані з фактичним чи потенційним психологічним пошкодженням. Такий підхід, зазначає Р. О. Стефанчук, є виваженим, але з однією поправкою, що ментальні страждання, з огляду на їх специфіку, можна було б поділити на психічні страждання (страждання, які заподіюються психічному здоров'ю особи, як наслідок психотравм) та моральнісні страждання (страждання, які заподіюються внаслідок порушення цілісності її системи моральних цінностей та пріоритетів)⁹. При цьому не можна не враховувати і того факту, що завдання моральної шкоди може виражатися і в інших формах. Якщо особа внаслідок завданого їй каліцтва

⁶ Цивільний кодекс України. – К.: ПАЛИВОДА А.В., 2014. – 380 с.

⁷ Паліюк В. П. Умови відшкодування моральної (немайнової) шкоди / Паліюк В. П. // Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за заг. ред. М. К. Галантича. – К.: Юрінком Інтер, 2013. – С. 57.

⁸ Сиротенко С. Є. Відшкодування моральної шкоди / Сиротенко С. Є. // Цивільне право : підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х.: Право, 2011. – Т.2. – С. 790.

⁹ Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія / Стефанчук Р. О. ; відп. ред. Я. М. Шевченко. – Хмельницький: Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2007. – С. 220-221.

позбавлена можливості займатися улюбленою справою (малювати, грати на музичному інструменті, чи просто водити машину), відвідувати заклади культури та мистецтва, розважальні заклади, то компенсація моральної шкоди, якою б вона не була, навряд чи закриє питання повного відшкодування шкоди. Тому на рівні закону мають бути закріплені норми про розмір компенсації моральної шкоди, який повинен якщо не усунути, то хоча б зменшити ефективність прояву шкоди.

Самі по собі духовні інтереси, звичайно, не можуть бути компенсовані економічними засобами. Останні є лише підґрунтям для створення умов, що забезпечують якщо не усунення, то зведення до мінімуму тієї моральної шкоди, яка завдається особі при ушкодженні її здоров'я чи порушенні інших нематеріальних благ. Але при цьому, звертають увагу фахівці, про обов'язок залагодити моральну шкоду може йтися лише в тих випадках, коли ураженими опиняються такі інтереси потерпілого, які (а відповідно і моральна шкода) мають якийсь немайновий еквівалент та об'єктивно здатні до відновлення чи еквівалентної заміни в натурі шляхом створення відповідних витрат.¹⁰

Тому головною особливістю відшкодування моральної шкоди є те, що її визначення здійснюється крізь взаємозв'язок психічного стану потерпілого, рівня його душевних страждань і можливістю усунути негативні наслідки, завдані особистості фізичної особи через матеріальний вираз її відшкодування.

Однією з особливостей відшкодування моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях є те, що порядок її відшкодування, крім ЦК України, врегульовано низкою нормативно-правових актів. Зокрема, право на відшкодування моральної шкоди передбачено законами України «Про інформацію», «Про авторське право і суміжні права», «Про захист прав споживачів», «Про телебачення і радіомовлення», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей», «Про туризм», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про звернення громадян», Кодексом законів про працю України та ін. Причому кожен із законодавчих актів конкретизує умови виникнення права на відшкодування моральної шкоди та розмір такого відшкодування. Так, Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури і суду» (ст. 4) передбачено, що моральна шкода відшкодовується в тих випадках, коли незаконними діями правоохоронних органів громадянину завдана моральна шкода, що призвело до порушення його нормальних життєвих зв'язків та вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя¹¹. Способи відшкодування моральної шкоди, завданої незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, визначені у ст.ст. 11, 13 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду».

¹⁰ Майданик Л. А. Материальная ответственность за повреждение здоровья / Л. А. Майданик, Н. Ю. Сергеева. – М. : 1968. – С. 17.

¹¹ Українське цивільне право : навч. посіб. 3-тє вид. перероб. та доп. / за ред. Заїки Ю. О. – К. : «Центр учбової літератури», 2014. – С. 340.

Однією з особливостей відшкодування моральної шкоди у деліктних зобов'язаннях є те, що вона може бути відшкодована не безпосередньо потерпілому (зокрема, у випадку його смерті), а особам, які у зв'язку з цим набувають права на відшкодування моральної шкоди. Цивільним законодавством, а саме ч. 2 ст. 1168 ЦК України, визначено, що до числа осіб, які мають право на відшкодування моральної шкоди, завданої смертю фізичної особи, належать чоловік, дружина, батьки, усиновлювачі, діти, усиновлені, а також особи, які проживали з померлим однією сім'єю. Так, право на відшкодування моральної шкоди мають вдова (вдівець), тобто жінка та чоловік, між якими у встановленому законом порядку було зареєстровано шлюб в органах державної реєстрації актів цивільного стану. Діти (в тому числі усиновлені), набувають права на відшкодування моральної шкоди лише у тому випадку, коли щодо них встановлено батьківство (материнство) померлої особи. Таке ж правило існує і щодо батьків (усиновлювачів).

Розглядаючи питання про відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, С. І. Шимон підкреслює, що до осіб, які проживали однією сім'єю, передусім слід віднести чоловіка та жінку, які проживали однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Це можуть бути також рідні брати, сестри, дід, бабуса, внуки, правнуки, інші родичі або ж особи, що не були пов'язані кровним спорідненням із фізичною особою, яка померла (утриманці, підопічні, опікун, піклувальник, патронатний вихователь тощо). Проте, на думку автора, з якою ми повністю погоджуємося, обов'язковою умовою виникнення у них права на відшкодування моральної шкоди є факт спільного проживання, ведення спільного побуту, спільного господарства, тривале постійне спілкування тощо. Водночас вважаємо зайвим включення до кола осіб, які мають право на відшкодування моральної шкоди, наречених¹².

Отже, ЦК України (ст. 1167) визначено загальні умови відповідальності за завдану моральну шкоду: наявність моральної (немайнової) шкоди, протиправна дія (бездіяльність), причинний зв'язок між діями (бездіяльністю) та моральною шкодою, вина заподіювача шкоди. Це свідчить про те, що вітчизняна цивілістична наука не сприймає пропозиції щодо встановлення презумпції моральної шкоди, яка означає, що факт наявності такої шкоди не потребує доведення. З огляду на це заслуговує на підтримку думка С. І. Шимон, яка вказує, що факт наявності моральної шкоди потребує доведення у встановленому законом порядку, оскільки така шкода є самостійним видом шкоди і умовою цивільно-правової відповідальності¹³.

Поділяючи сформовану доктриною цивільного права концепцію про самостійність моральної шкоди, як виду відшкодування, та враховуючи легальні засади правового регулювання відшкодування моральної шкоди у

¹² Шимон С. І. Відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи / Шимон С. І. // Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за заг. ред. М. К. Галянтича. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 99 – 100.

¹³ Шимон С. І. Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду / Шимон С. І. // Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / за заг. ред. М. К. Галянтича. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 50.

деліктних зобов'язаннях, вважаємо, що такий вид цивільно-правових відносин характеризується певними особливостями. По-перше, відшкодування моральної шкоди слід розглядати не лише як спосіб захисту цивільних прав та інтересів, а й як міру цивільно-правової, в тому числі деліктної, відповідальності. По-друге, умови та порядок відшкодування моральної шкоди визначено низкою нормативно-правових актів, що свідчить про неоднозначний підхід законодавця до практичного вирішення питання. По-третє, розмір компенсації моральної шкоди залежить від доволі специфічних втрат фізичної особи, пов'язаних з її особистісними характеристиками. По-четверте, у деліктних зобов'язаннях моральна шкода може бути відшкодована особам, визначеним законом.

Onishchenko O.S. Features non-pecuniary damages is tort liabilities

The article is devoted illumination of questions about features of indemnification for moral damage in tort obligations. It is obligations which appear as result of damage called tort obligations are one of the most complex and important institutes of civil rights. Scientists note that complexity of these obligations due to the fact that on the one hand they include a significant number of issues which decision characterized of essential features in comparing with that they are salved in contractual obligations area. On the other hand there concentrated the most difficult problems not only civil but other legal disciplines branches.

The author has addressed tort responsibility should be consider as obligation as obligation of tortfeasor to bear the result committed tort which was incurred to the victim. this understanding tort responsibility makes it possible to conduct a clear line firstly, between obligations which appear resulted inflicting of the damage as responsibility measures and obligations of indemnification for damages which can't be considered as the measures of responsibility (for example, obligation of indemnification for damage which was made by saving of property of individual and legal entity; secondly, between responsibility and other civil measures of enforce (sanctions in the broad sense), which are used while offending subjective civil rights, however, there not the measures of responsibility (returning of the property according to replevin or property which was acquired or saved without sufficient legal grounds).

The article also highlighted that offence (tort) which leads to a violation of property and private non-property rights of natural and legal entities as well and entails the imposition on the offender sanctions as pay damages and indemnification for moral (non-material) damages. The author states that the social significance of the right is to provide satisfaction of material and other need of the parties of civil relations. It is stated the decision of the problem is possible only in condition that damage to the victim would be satisfy and compensate in some way.

It is highlighted the main feature of indemnification for moral damage is that its determination is done through the interconnection of the victim's mental state his soul sufferings level and possibility to eliminate the negative effects that caused to the natural person through material expression of indemnification to the features of indemnification for moral damage in tort obligations the author attributes that the order its indemnification except Civil Code of Ukraine was resolved by a number of legal acts. One of the features of non-pecuniary damage of tort obligations was called that its can be compensated not directly to the victim (in particularly in case of his death) but to the people who will gain rights for indemnification for moral damage.

The research is ended up with a conclusion recording to which the author supports the conception about the independence of pecuniary damage as a kind of repayment which was formed by the doctrine of civil law and considering legal damage in tort liabilities thinks that this type of civil-legal relationships is characterized by some features. Firstly, indemnification for moral damages should be reviewed not only as a mean of protection of civil rights and concerns and as a measure of civil rights including tort responsibility. Secondly, conditions and procedures of indemnification for moral damages are admitted by lots of legal acts which means about mixed approach of the legislator to practical solution of issue. Thirdly, size of compensation of moral damage depends on quite a specifically losses of natural entity which connected with personal characteristic and finally fourthly, damage in tort obligations can be recovered to people prescribed by the law.